

Mateusz Nieć

Akademia Ignatianum w Krakowie

Wydział Pedagogiczny

Demokracja masowa — między wolnością a przemocą słowa. Paradoks Ellula

Słowa kluczowe: propaganda socjologiczna, socjalizacja, biografia Ellula, kultura masowa

Wprowadzenie

Problem wolności jest centralnym zagadnieniem współczesnej refleksji o polityce, jednym z wyróżników zachodniej myśli politycznej¹. Wraz z pojawieniem się liberalizmu, prądu, który z urzeczywistnienia idei wolności uczynił program polityczny, sformułował projekt urządzenia nowoczesnego państwa, wolność stała się przedmiotem krytycznej refleksji podejmowanej przez filozofów polityki, prawników, politologów. Prezentowany artykuł ma na celu przypomnienie zapomnianego poglądu i odświeżenie postaci J. Ellula, jednego z najwybitniejszych badaczy propagandy XX wieku, który sformułował hipotezę dotyczącą wolności słowa określaną w literaturze naukowej mianem „paradoksu Ellula”².

Francuski badacz podejmuje refleksję nad ideą wolności słowa, jej wewnętrzną sprzecznością w demokratycznym społeczeństwie masowym. Zagrożeniem dla wolności słowa w jego opinii jest sama idea wolności słowa, oparta na wewnętrznej sprzeczności. Ellul wskazuje na relację wolności słowa i propagandy. Demokracja nawołuje do rywalizacji politycznej, podtrzymywania zróżnicowania politycznego i jednocześnie dopuszcza możliwość działania propagandy, której celem jest znoszenie różnic, indywidualnych wolności, ograniczanie różnorodności. Ellul umieszcza refleksję o wolności słowa i propagandzie w kontekście cywilizacyjnym, a nie politycznym, jest wybitnym socjologiem dostrzegającym niebezpieczeństwo głównie we współczesnej technice. Au-

¹ Rozważania o wolności religijnej podejmuje reformacja (traktat M. Lutra *O wolności chrześcijańskiej*), a zagadnienie wolności wypowiedzi (myśli) — protestantyzm polityczny (traktat J. Milтона *Areopagitica* z 1644 roku).

² Ellul sformułował liczne paradoksy odnoszące się do rozwoju techniki, zob. T. Goban-Klas, *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005, s. 33–34.

tor podejmuje w niniejszym artykule pogląd Ellula w szerszym kontekście historycznym i doktrynalnym. Paradoks Ellula ukazuje na tle szerszej perspektywy politycznej. W jego ocenie paradoks Ellula diagnozuje pewne zjawisko polityczne, charakterystyczne dla demokracji masowej³, nieprzejawiające aż takiego zagrożenia w innych typach demokracji.

Biografia intelektualna Ellula

Warto przedstawić pokrótce sylwetkę intelektualną i biografię Ellula, która ma bezpośredni wpływ na jego poglądy i naukowe dokonania. Jacques Ellul, filozof, profesor prawa, socjolog i protestancki teolog urodził się 6 stycznia 1912 roku w Bordeaux, zmarł 19 maja 1994 roku w Pessac, niedaleko Bordeaux. Pochodził z rodziny o wieloetnicznych i wielokulturowych korzeniach, co będzie miało znaczący wpływ na jego postawę polityczną i wybór drogi życiowej (teologia) oraz intelektualne zainteresowania — kwestie desakralizacji społeczeństwa, w tym zagadnienie religii państwowej, relacje religia i polityka (w artykule wskazuję tylko na aspekty komunikacyjne). Matka była protestantką z francusko-portugalskiej rodziny, natomiast ojciec urodzony na Malcie — wyznawcą prawosławia, później Volterianinem (agnostykiem), jak twierdził Ellul. Dziadkowie Ellula ze strony ojca pochodzili z Włoch i Serbii. Szczególny wpływ na jego postawę miał ojciec.

Wybór drogi życiowej teologa protestanckiego (ojciec chciał, by został prawnikiem) jest związany z często podkreślanym przez Ellula zdarzeniem, które miało miejsce podczas tłumaczenia *Fausta* J.W. Goethego. Wówczas, według Ellula, doznał iluminacji polegającej na przekonaniu o bezpośredniej obecności Boga w jego ciele. Jak opowiadał, wskoczył na rower i uciekł. U siedemnastoletniego młodzieńca dokonał się przełom religijny, który zaważył na jego całym dorosłym życiu i zainteresowaniach intelektualnych. Pod koniec lat 20. XX wieku odczuwano w Europie klimat fascynacji totalitaryzmem, zarówno prawicowym, jak i lewicowym, który był postrzegany przez środowiska chrześcijańskie jako renesans neopogaństwa. Napływ emigrantów z faszystowskich Włoch na południe Francji wzmacniał poczucie zagrożenia. Dopiero jednak przejście władzy w republice weimarskiej przez neopogan w nazistowskich mundurach, wzbudziło wyraźne zaniepokojenie Ellula o losy chrześcijaństwa. Oto kolebka protestantyzmu z pełną świadomością polityczną wybrała neopogański kierunek polityczny. Kolejne lata nie osłabiły, ale nawet wzmocniły poczucie zagrożenia, środowiska chrześcijańskie dostrzegały wyraźną fascynację faszyzmem, zarówno w Niemczech, jak i w Europie, a także na świecie. Oto, niemiecki Michael porzuca wolność dla miski soczewicy⁴. Ellul odwiedził Niemcy hitlerowskie w 1934 roku, chcąc z bliska przyjrzeć się i dokonać oceny, był wyraźnie zaniepokojony rozwojem sy-

³ W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Illinois 1959; także D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010; demokracja masowa jest zbudowana na odwróconej logice panowania mas.

⁴ Zagadnienie przejścia władzy przez A. Hitlera ma przeogromną literaturę, analizującą zagadnienie na wielu poziomach, w tekście przywołuje E. Fromma analizę dokonaną w *Ucieczce od wolności*. Wątek teologiczny jest ważny dla analizy myśli Ellula.

tuacji i położeniem kościołów chrześcijańskich⁵. Prawdopodobnie wówczas pojawiły się intuicje teoretyczne związane z desakralizacją społeczeństwa i wpływem postępu technicznego na rozwój antropologiczny człowieka. Intuicje tego okresu (przed II wojną światową Ellul wydał tylko jedną książkę⁶) były rozwijane po II wojnie światowej, znalazły naukową prezentację w fundamentalnych dla dorobku Ellula pracach: *Technological Society* (francuskie wydanie z 1954 roku) i *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes* (francuskie wydanie 1962 roku).

Znaczący wpływ na jego postawę i religijne zapatrywania miał K. Barth, jeden z najwybitniejszych teologów protestanckich XX wieku, zdecydowany przeciwnik nazizmu, oraz S. Kierkegaard, czołowy przedstawiciel egzystencjalizmu chrześcijańskiego. Barth protestancki teolog, urodzony w Szwajcarii w rodzinie o niemieckich korzeniach był zwolennikiem ekumenizmu, po II wojnie światowej aktywnie działał na rzecz porozumienia kościołów chrześcijańskich. Został zaproszony na II Sobór Watykański, ale z powodu stanu zdrowia nie uczestniczył. Również chrześcijański egzystencjalizm Kierkegaarda wywarł wpływ na teologiczne rozważania Ellula. Zagadnienia teologiczne i naukowe przeplatały się w twórczości Ellula.

Zaniepokojony sytuacją polityczną w Europie zaangażował się w pomoc dla republiki hiszpańskiej. W środowiskach lewicowych, walka z rebeliantami gen. Franco wspieranymi przez hitlerowskie Niemcy była bardzo popularna. Szczególnie nurty anarchistyczne wspierały rządy republikańskie. Anarchizm (hiszpański) wydawał się lewacką alternatywą dla stalinowskiego etatyzmu bolszewików, krytycznie postrzeganego przez środowiska lewicowe Europy. Wraz z klęską republiki hiszpańskiej anarchizm stał się ruchem marginalnym⁷. Ellul, którego poglądy polityczne lokowały się wówczas w pobliżu lewicowego myślenia, angażował się w niesienie pomocy republice hiszpańskiej. Jak jednak podkreślał, doświadczenie hiszpańskie skutkowało definitywnym odrzuceniem przemocy jako metody walki ze złem; utwierdził się w anarchistycznych przekonaniach i pacyfistycznej postawie. Poza wspomnianym epizodem nie brał udziału w konflikcie na południu Europy. Dopiero wybuch II wojny światowej, ponownie wyzwolił jego energię, podjął działalność we francuskim ruchu oporu, pomagał także Żydom. Pośmiertnie, w 2001 roku Instytut Yad Vashem uhonorował Ellula drzewkiem życia w alei Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Tuż po wyzwoleniu Francji został zastępcą mera Bordeaux i piastował tę funkcję do 1947 roku.

W okresie „zimnej wojny” aktywnie się angażował w ruch ekumeniczny, w którym działał aż do śmierci. Z biegiem lat narastał jednak jego krytycyzm wobec ekumenizmu, szczególnie wykorzystywania tego ruchu przez polityków. Określał siebie jako chrześcijańskiego anarchistę, życzliwie przyjmując krytykę państwa dokonaną przez

⁵ Bezpośrednim powodem wyjazdu do Niemiec jest pomoc dla prześladowanych przez reżim hitlerowski protestantów.

⁶ J. Ellul, *Etiuda sur l'revolution et la nature juridique du Mancipium*, Bordeaux 1936 r.

⁷ Jeszcze w latach 30. XX wieku konflikt dwóch wizji radykalnie lewicowych (bolszewizm i trockizm/anarchizm) był nierozstrzygnięty, upadek republiki hiszpańskiej w 1939 roku i zwycięstwo ZSRR nad faszyzmem w 1945 roku przesądziło o dominacji ideologicznej radzieckiego komunizmu (marksizmu-leninizmu).

anabaptystów. Utrzymywał ściśle związki z anabaptystami z USA, dostrzegając w ich rozważaniach inspiracje dla własnych koncepcji. We Francuskim Kościele Reformowanym piastował wysoką godność, był członkiem Krajowej Rady. Ponadto, był cenionym teologiem protestanckim.

Po II wojnie światowej intensywnie pracował intelektualnie, wykładał historię i socjologię na Uniwersytecie w Bordeaux, tym samym, na którym pierwszą katedrę socjologii we Francji i Europie zakładał E. Durkheim, klasyk światowej socjologii i jej współtwórca⁸. Ellul w badaniach podejmował kwestie społeczeństwa technologicznego i propagandy. Jak podkreślał, wpływ na jego ekonomiczne zapatrywania i makroanalizy miał K. Marks, postrzegany bardziej jako badacz niż ideolog ruchu. Od Marksa zapożyczył także myślenie dialektyczne, pewną skłonność do ujmowania zjawisk poprzez paradoksy oraz zainteresowanie historią cywilizacji, rozwojem sił wytwórczych — techniką. W późniejszym czasie można także zauważyć wyraźny wpływ przedstawicieli „szkoły z Toronto”, szczególnie H. Innisa⁹, natomiast z M. McLuhanem dzieliły go inne oceny technologii na życie współczesnego człowieka. Nie podzielał optymizmu technologicznego autora *Galaktyki Gutenberga*¹⁰.

W latach 60. XX wieku postać Ellula była znana nie tylko we Francji i zachodniej Europie, ale także znajdowała uznanie w USA za sprawą znanego pisarza A. Huxleya, który zarekomendował jego pracę o *Spółeczeństwie technologicznych* tamtejszemu środowisku socjologicznemu¹¹. W 1964 roku ukazała się książka Ellula z krótką przedmową R.K. Mertona, już wówczas bardzo znaczącego i wpływowego socjologa z Uniwersytetu Columbia. Merton umieścił pracę Ellula w tradycji dotychczasowych rozważań o technice. Pierwszeństwo badań przyznał swojemu rodakowi T. Veblenowi, *The Engineers and the Price System*, następnie wskazał na rozważania O. Sprenglera (*Man and Technics*) i L. Mumforda trylogię (prawdopodobnie *Myth of the Machine*) oraz na propozycję szwajcarskiego historyka sztuki S. Giediona *Mechanization Takes Command*. Co ciekawe, Merton nie wymienił pracy J. Ortegi y Gasset, *Rozmyślenia o technice* z 1939 roku¹², jakże ważnej dla analizy zagrożeń, które dla społeczeństwa niosła technika, ciesząca się sporą recepcją. W opinii Mertona, praca Ellula opisuje tragedię ludzkości związaną z rozwojem i dominacją techniki we współczesności. Jako najważniejsze zagrożenie wskazał erozję wartości moralnych i dekompozycję polityki. W opinii Ellula, przywoływanej przez Mertona, polityka stała się sferą rywalizacji technologii, a nie wyrażania opinii, działania na rzecz dobra wspólnego. Działania polityczne wymuszane będą według Ellula przez logikę techniki, w której najważniejszą ideą jest efektywność, skuteczność osiągania celów. Tym samym zostanie zrealizowany koncept Machiavellego, zdaniem Mertona, polityki porzucającej moralność dla skuteczności¹³. Dla francuskiego

⁸ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1983, cz. I, s. 413–455. Durkheim i Ellul podejmowali podobne zagadnienia, ale różnili się istotnie w głoszonych wnioskach.

⁹ H. Innis, *The Bias of Communication*, Toronto-Buffalo-London 2003.

¹⁰ M. McLuhan, *Wybór pism*, Warszawa 1975.

¹¹ J. Ellul, *Technological Society*, New York 1964, s. iv.

¹² J. Ortega y Gasset, *Rozmyślenia o technice* w: *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, Warszawa 1982.

¹³ J. Ellul, *Technological Society*, s. v–viii.

teologa koncepcja polityki dającej prymat skuteczności nad moralnością jest z oczywistych powodów nie do zaakceptowania.

Praca Ellula, której francuski tytuł brzmiał: *La Technique: L'enjeu du siècle*, co można przetłumaczyć: *Technika: stawka stulecia*, ukazała się w USA pod zmienionym tytułem, który na stałe wszedł do współczesnej nauki *Technological Society*. Książka Ellula wpisywała się w nurt pesymistycznego myślenia o technice, wyraźnie nawiązywała do francuskiej tradycji oświeceniowej (J.J. Rousseau). Praca we Francji ukazała się zaraz po zakończeniu wojny koreańskiej, w 1954 roku. Warto przypomnieć, że w czasie wojny koreańskiej istniała realna groźba użycia bomby atomowej. Wydawało się, że świat stoi na krawędzi zagłady, kryzys kubański, wojna wietnamska i wyścig zbrojeń w kosmosie podtrzymały pesymizm dotyczący współczesnej techniki. To w latach 60. XX wieku pojawiły się dwa obrazy filmowe, które odbijały się głośnym echem w intelektualnych środowiskach po obydwu stronach Atlantyku: *Planeta małp*¹⁴ z apokaliptyczną wizją końca ludzkości i *Odyseja kosmiczna: 2001* w reżyserii S. Kubricka. Wspominam o obrazach filmowych, ponieważ tezy Ellula antycypowały klimat zagrożenia, wpisywały się w narastający niepokój wielu środowisk intelektualnych, nie tylko o lewicowej proveniencji. Jednocześnie, praca *Społeczeństwo technologiczne* sytuuje się w nurcie badań socjologicznych, ale także politycznych nad współczesnym społeczeństwem przemysłowym i społeczeństwem informatycznym: H. Innis, J. Burnham, R. Aron, Y. Masuda, Z. Brzeziński, D. Bell, K. Galbraith. Praca Ellula antycypowała rozwój społeczeństwa medialnego ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami, zapowiadała także pojawienie się technologii marketingu politycznego; wpisywała się w krytyczny nurt badań na kulturą masową.

Tezy książki są ciągle aktualne, wraz z pojawieniem się Internetu, *de facto* jego eksplozją w latach 90. XX wieku nastąpiło przypomnienie pracy Ellula, ukazało się kolejne francuskie wydanie. Myśl Ellula wywarła bezpośredni wpływ na dyskusję o społeczeństwie industrialnym, a pośrednio dyskusję intelektualną o XX wieku. To jemu przypisuje się autorstwo znanego powiedzenia: myśl globalnie, działaj lokalnie.

Nie tylko wspomniana praca wywarła znaczący wpływ na badania naukowe. W latach 60. XX wieku ukazała się *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*¹⁵, jedna z podstawowych książek o propagandzie, znajdująca recepcję we współczesnej nauce o komunikowaniu i socjologii, a także politologii. Autor książki zadaje fundamentalne pytanie: co jest propagandą w społeczeństwie medialnym¹⁶ i kiedy następuje moment formowania postawy politycznej, przy tym nie interesuje go moment polityczny, ale społeczny¹⁷. W sumie Ellul opublikował 58 książek i ponad tysiąc artykułów, co stanowi

¹⁴ *Planeta małp*, film amerykańskiego reżysera J. Schaffnera pojawił się na ekranach kin w lutym 1968 roku. Obraz został zrealizowany na podstawie głośnej książki francuskiego pisarza S. Baulle'a, która ukazała się w 1963 roku i cieszyła się dużą popularnością. Film stał się hitem, w następnych latach nakręcono kolejne „przygody” na „planecie małp”, ale już wyraźnie w konwencji komercyjnej. Popularność cyklu przyczyniła się do rozwoju gatunku filmowego *science fiction* i powstania serii filmów: *Star-Trek*, *Gwiezdne wojny*.

¹⁵ W języku francuskim praca Ellula ukazała się w 1962 roku pod tytułem *Propagandes*, natomiast w USA, pod bardziej rozbudowanym tytułem *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes* w 1965 roku.

¹⁶ S. Michalczyk, *Społeczeństwo medialne. Studia z teorii komunikowania masowego*, Katowice 2008.

¹⁷ J. Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, New York 1965, p. 17–21.

imponujący dorobek, który znajdzie następców. W 2000 roku z inspiracji współpracowników i uczniów powstało Międzynarodowe Towarzystwo Jacquesa Ellula kontynuujące jego badania i przechowujące jego spuściznę intelektualną¹⁸.

Socjologiczna propaganda

Francuski badacz zadaje ważne teoretyczne pytanie o relację wolności i przemocy we współczesnym państwie przemysłowym. Przedmiotem analizy czyni propagandę, instytucję kluczową jego zdaniem dla formowania współczesnego człowieka. Szczególny niepokój budzi postawa współczesnych społeczeństw demokratycznych, ale także autorytarnych akceptujących politykę igrającą z nowoczesną technologią, bronią atomową. Dlaczego, w świecie po Auschwitz-Birkenau akceptowalna politycznie i społecznie, przynajmniej na poziomie propagandowych wypowiedzi, jest wojna atomowa, która może doprowadzić do zniszczenia ludzkości? Czy ludzkość oszalała, czy może jest w człowieku, coś immamentnie złego? A może ludzkość ciągle pozostaje w stylach myślenia z przeszłości, jeśli tak, to dlaczego? Innymi słowy, Ellul stawia jako kolejny intelektualista i badacz pytanie o kondycję współczesnego człowieka, o etyczność społeczeństw. Odpowiedzi poszukuje jako teolog i socjolog, *iunctim* konieczne. Czyni odpowiedzialnym za kondycję współczesnego świata postęp technologiczny, który wymknął się człowiekowi spod kontroli. Skupia uwagę na propagandzie (bezprzymiotnikowej), jako technologii kształtowania postaw, wyrażnie odmiennej od tradycyjnego wychowania i edukacji. Czynnikiem technologicznym propagandy jest dla niego najważniejszy. W opinii Ellula, dopiero we współczesnym państwie przemysłowym mamy do czynienia z propagandą, wcześniej pojawiają się intuicje propagandowe, jakieś próby wywierania masowego wpływu.

Ellula nie interesuje propaganda polityczna, która przyczynia się do ustanowienia rządu politycznego, nie czyni propagandę partii politycznych przedmiotem zasadniczym analizy. Francuskiego badacza interesują czynniki mające wpływ na skuteczność i oddziaływanie propagandy politycznej. Przedmiotem zasadniczym jego analizy nie są zatem partie polityczne, ale cywilizacja zamknięta w narodowej przestrzeni państwowej,

¹⁸ Biografia została opracowana na podstawie: *Ellul Jacques S. [w:] The New Encyclopedia Britannica. Micropedia*, Chicago 1990, t. 4, s. 461, także, *Ellul Jacques S. [w:] Encyklopedia Britannica*, edycja polska, Poznań 1999, t. 10, s. 461 (jest powtórzeniem hasła z anglosaskiego wydania, w wydaniu rozszerzonym *Encyclopedia Britannica. Macropedia*, data i miejsce wydania analogiczne, brak jest hasła J. Ellul, układ haseł jest problemowy, tylko w hasle: *Propaganda*, w bibliografii, t. 26, s. 174 jest wskazana praca Ellula *Propaganda*), także, *International Jacques Ellul Society*, <http://ellul.org> (dostęp: 1.10.2014), także, *Jacques Ellul* <http://en.wikipedia.org> (dostęp: 1.10.2014). Wikipedia budzi kontrowersje w środowisku naukowym, i s ł u s z - n i e , a l e b r y t y j s k a wikipedia jest w dużej mierze opracowana przez autorów współpracujących poprzednio z *Encyclopedia Britannica*. W tak zwanym oxfordzkim (od miejsca redakcji) *Słowniku socjologii i nauk społecznych*, red. M. Gordon, Warszawa 2005, nie ma biogramu poświęconemu Ellulowi, jest natomiast biogram N. Eliasa, związanego ze szkołą Annales. Nie ma także biogramu J. Ellula w *Encyklopedii Socjologii*, red. Z. Bokszański, Warszawa 1998, t. I, przygotowanej przez polskich badaczy. Powyższe argumenty uzasadniają dodatkowo poświęcenie większej uwagi zapomnianej postaci Ellula.

jako nośnik ideologii, kultura materialna i symboliczna. Według niego podjęcie debaty unieważnia oddziaływanie propagandowe. „Propaganda zaprzestaje [oddziaływania — przyp. M.N.], gdy rozpoczyna się dialog”¹⁹. Powtarza Platońskie tezy (*Gorgiasz*) we współczesnej stylistyce.

Ellula nie interesuje propaganda polityczna, ale raczej jakiś rodzaj indoktrynacji, który odbywa się na poziomie kulturowym, kształtowania wartości i norm społecznych²⁰. Określa ów rodzaj indoktrynacji propagandą socjologiczną (jego oryginalne określenie) kształtującą postawy obywatelskie i społeczne²¹. Propaganda socjologiczna nie jest widoczna dla społeczeństwa, to drugie odczytanie tekstu w rozumieniu Barthes’a, gdy propaganda polityczna jest dostrzegalna²². Ellul przywołuje zatem osiągnięcia francuskiej filozofii i antropologii, która w osobie Barthes’a formułuje ideę mitologii²³. Ponadto, Ellul przyjmuje charakterystyczny dla ujęć socjologicznych prymat kultury nad polityką²⁴, przy czym przez politykę rozumie spór ideologiczny wewnątrz ośrodków władzy.

W jego opinii skuteczność propagandy politycznej jest najwyższa wówczas, gdy odpowiednio wcześniej przygotowany został grunt kulturowy przez propagandę socjologiczną. W systemach autorytarnych, ideologicznie zuniformizowanych kulturowe podłoże może zostać zaprogramowane i wcielone poprzez edukację oraz inne formy oddziaływania, instytucje, wzory, normy. W społeczeństwie demokratycznym sytuacja polityczna i społeczna wydaje się bardziej złożona. Istnieją opozycyjne partie polityczne, formułujące odmienne wartości i wzory ideologiczne, działają organizacje o rozbieżnych interesach politycznych, społecznych, ekonomicznych. Praktyka nie potwierdza jednak różnorodności postaw i opinii, stylów życia, w demokratycznym państwie występuje raczej społeczeństwo kulturowo-homogeniczne²⁵. Ellul na potwierdzenie wypowiedianych opinii podaje przykład społeczeństwa USA, bardzo różnorodnych etnicznie²⁶, gdzie dominuje jednorodny amerykański styl życia. Oto, rodzima etniczność emigrantów nie jest podtrzymywana, ale nawet dobrowolnie porzucana. Ellula nie interesują ideologie polityczne, można dostrzec różnorodność polityczną społeczeństwa demokratycznego, przynajmniej na poziomie retoryki politycznej, ale codzienne zachowania i codzienne życie, które ulega uniformizacji. Interesują go promocja i propagacja codzienności. Owa codzienność życia, przedmiot badań socjologii jest w zainteresowaniu francuskiego uczonego, stąd prawdopodobnie określenie „propaganda socjologiczna”. Pośrednio zadaje pytanie o sukces „amerykańskiego snu”, żywego i stale podtrzymywanego mitu

¹⁹ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 6.

²⁰ Propaganda socjologiczna — jest „w zasadzie penetracją wartości ideologicznych [*ideology by means* — przyp. M.N.] w ich społecznych [*sociological* — przyp. M.N.] kontekstach”, *ibidem*, s. 63.

²¹ M. Mrozowski, *Propaganda socjologiczna*, „Przekazy i Opinie” 1982 nr 4, także, M. Nieć, *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Warszawa 2013, s. 246–249.

²² J. Ellul, *Propaganda...*, s. 15, s. 23. Zagadnienie funkcjonowania propagandy nie jest przedmiotem analizy.

²³ R. Barthes, *Mitologie*, Warszawa 2000.

²⁴ Po raz pierwszy tezę o prymacie kultury nad polityką sformułował Platon w *Państwie*.

²⁵ Ellul przyjmuje szerokie ujęcie kultury, charakterystyczne raczej dla socjologii i antropologii amerykańskiej niż francuskiej, która wyraźnie dokonuje rozdzielenia kultury i cywilizacji.

²⁶ Wątek różnorodności religijnej nie jest rozpatrywany w artykule.

amerykańskiego²⁷. Pojawia się więc pytanie, co lub kto ujednolica, czyni społeczeństwo jednorodnym na najniższym poziomie społecznej struktury, na poziomie rodziny i innych małych zbiorowości społecznych.

Porównuje propagandę totalitarnych państw europejskich z propagandą amerykańską, zauważa daleko idącą skuteczność zarówno propagandy totalitarnego, jak i demokratycznego państwa, ale co jest dla niego ważniejsze, dostrzega także podobne cele — uniformizację społeczeństwa. Stawia pytanie zarówno o przyczynę skuteczności, a *de facto* akceptowalności głoszonych idei, jak i o przyczyny powszechnej recepcji głoszonych haseł i postaw²⁸. Ellul nie zadaje tylko pytania o skuteczność działań technicznych, pozytywistycznego pytania A. Comte'a, które zrodziło socjologię — jak?, ale także zadaje pytanie klasycznej nauki dlaczego (gr. *diá ti*)? Łączy wymiary socjotechniczny i etyczny, zapytuje, co i jak istnieje, ze zrozumieniem dlaczego tak, a nie inaczej się kształtuje; stawia więc fundamentalne pytanie o godziwość działań, etyczność postępowania. Ellul jest zanurzony w dorobku klasycznej filozofii polityki arystotelesowsko-tomistycznej (w przypadku teologa złożenie dosyć oczywiste), jednocześnie żyje w pozytywistycznym przestrzeni nauk społecznych²⁹.

Według Ellula, propaganda radziecka została zbudowana na firmamencie teorii naukowych I.P. Pawłowa (1849–1936), koncepcji odruchów warunkowych. Hitlerowską propagandę (socjologiczną) oparto zaś na teoretycznych rozważaniach o represywności i idei libido S. Freuda (1856–1939). Natomiast propaganda (socjologiczna) demokratycznego państwa północno-amerykańskiego jest fundowana na koncepcjach edukacji J. Deweya (1859–1952)³⁰. Wymienione postacie kształtowały swoje biografie intelektualne w podobnym klimacie dokonań nauki światowej, są intelektualnymi reprezentantami pozytywizmu naukowego. Koncepcje Pawłowa i Freuda są wierne pozytywistycznemu spojrzeniu naturalizmu Comte'a, natomiast spojrzenie Deweya jest osadzone w orientacji „humanistycznej” socjologii. Prawdopodobnie dlatego koncepcje Pawłowa i Freuda nie biorą pod uwagę zmiennej politycznej (zależności od reżimu politycznego), natomiast propozycja Deweya jest silnie osadzona w demokratycznym systemie politycznym.

Ellul dostrzega początki praktyki propagandowej w czasach Peryklesa i Oktawiana Augusta, nie podejmując szerszych rozważań historycznych³¹. Francuskiego socjologa wyraźnie interesuje propaganda z przymiotnikiem współczesna, relacja propaganda–środków masowego komunikowania (technologia/cywilizacja) i nauka. W jego przekonaniu współczesna propaganda bazuje na socjologicznych i psychologicznych analizach naukowych, na pozytywistycznych osiągnięciach nauk społecznych. Dopiero połączenie

²⁷ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 62–70.

²⁸ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 62–63. „Propaganda socjologiczna jest o wiele trudniejsza do uchwycenia niż propaganda polityczna i rzadziej dyskutowana”, *ibidem*, s. 63.

²⁹ Zob. bardzo interesującą pracę J. Janowskiego, *Cybernetyka prawa. Współczesne problemy filozofii i informatyki prawa*, Warszawa 2012 roku, w której autor podejmuje wspomniane zagadnienia w kontekście prawa.

³⁰ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 5.

³¹ Początkiem propagandy jest państwo usytuowane na Bliskim Wschodzie (Babilonia, Egipt), zob. M. Nieć, *Komunikowanie polityczne w społeczeństwie przed-masowym*, Warszawa 2011.

intuicji propagandowych ze współczesną technologią i nauką, tworzy w jego przekonaniu propagandę polityczną. Zdaniem Ellula propagandziści budują bardzo dokładnie przemyślane techniki, korzystając z wiedzy o człowieku, o jego pragnieniach i potrzebach, o psychicznych mechanizmach oraz psychofizycznej kondycji. Współczesna propaganda korzysta z osiągnięć nauki, by z jak największą precyzją sformułować efektywnie propagandowo propozycje. Nauka w jego opinii formułuje plan koncepcji dla działań propagandowych. Ponadto, naukowy charakter współczesnej propagandy wynika zdaniem autora pracy *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes* z przyjęcia zasad, rygorów i metod naukowych przy opracowaniu technik propagandowych. Propaganda potrzebuje nie tylko naukowych analiz człowieka, ale także środowiska społecznego, w którym żyje, by móc opracować najlepszy scenariusz działań propagandowych. Również naukowy charakter propagandy przejawia się w sposobie analizowania wyników działań propagandowych, w mierzeniu skuteczności³².

Współczesna propaganda staje się technologią reprodukcji³³ postaw i wartości politycznych. Standaryzowanie postaw i wartości nasuwa skojarzenia z taśmą produkcyjną z fabryki Forda. Nie zagrożenie świata i człowieka przez technologię jest jednak w wątku rozważań o propagandzie najistotniejsze, ale pytanie o samoindoktrynację demokratycznego społeczeństwa, przejawiającą się w spontanicznym powielaniu wartości, postaw i zachowań przez obywateli. Ellul zadaje pytanie o kulturę masową jako ideologię, dostrzegając także w cywilizacji technicznej, jej wytworach, nośnikach haseł propagandowych. Stawia pytanie, dlaczego społeczeństwo ulega propagandowym przesłaniom, ale czyni to jako socjolog, a nie psycholog. Frommowska analiza „ucieczki od wolności”, porzucania jej przez człowieka zagrożonego trudami egzystencji zostaje poszerzona. Ellul czyni zmienną analizy cywilizację, a przy tym już nie samo życie, ale jakość życia jest przedmiotem analizy³⁴. E. Fromm dokonał analizy społeczeństwa niemieckiego doby kryzysu, zagrożonego ubóstwem i chorobami, gdy Ellul amerykańskiego społeczeństwa obfitości.

W ocenie Ellula totalizm propagandy demokratycznego państwa³⁵ wynika z braku rzeczywistej alternatywy ideologicznej, podzielenia wspólnych wartości kulturowych, uznawania podobnych koncepcji edukacyjnych, wzorów wychowawczych. Propaganda socjologiczna demokratycznego państwa przejawia się w szerzeniu jednolitego kulturowo stylu życia, różnicą w stosunku do państw autorytarnych jest sposób szerzenia stylu

³² J. Ellul, *Propaganda...*, s. 4–5.

³³ Reprodukowanie kultury i poprzez niej osobowości jest charakterystyczną kategorią szkoły frankfurckiej, zob. prace M. Horkheimer, Th. Adorno, W. Benjamina i J. Habermasa.

³⁴ Jakość życia jest „kategorią” opisową. W latach 60. XX wieku pojawiały się prace analizujące jakość życia, ale zostały porzucone ze względu na trudności badawcze, duży stopień ideologizacji rozważań. Nauki ekonomiczne i socjologiczne podjęły się analizy konsumpcji współczesnego człowieka, w tym określenia jakości konsumpcji.

³⁵ Ellul nigdy nie użył określenia totalizm państwa demokratycznego, jedynie przyrównał współczesne państwo demokratyczne do totalitarne w kształtowaniu jednorodnych postaw, na poziomie skuteczności propagandowego oddziaływania. W latach 60. XX wieku porównanie tego typu niosłoby daleko idące konsekwencje polityczne i ideologiczne. W artykule ujmuje totalizm w rozumieniu zaproponowanym przez E. Goffmana (*Instytucje totalne*).

życia w demokracji, w państwach niedemokratycznych pod przemocą, gdy w systemie wolności politycznej spontanicznie. Idea wolności politycznej, odnoszona do sposobu wyłaniania reprezentacji politycznej, nie jest więc wystarczającym zabezpieczeniem przed kulturowym totalizmem społeczeństwa. Totalizm kulturowy dostrzega nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale także we Francji. Praca powstała w 1962 roku, w pierwszych latach dosyć dobrze ocenianych przez społeczeństwo rządów prezydenta Charles'a de Gaulle'a. Ellul wpisuje się pośrednio w debatę o elicie władzy w państwie demokratycznym.

Celem propagandy socjologicznej jest uniformizacja stylów życia, lansowanie mód i obyczajów, popularyzowanie pożądanych społecznie typów osobowości i karier, promocja sposobów spędzania wolnego czasu, nadawanie znaczenia określonym treściom rozrywkowym³⁶. Ów uniformizm jest dystynkcją totalności. Ellul sam siebie określa anarchistą i już wiadomo, dlaczego powyższa ocena wydaje się mieć uzasadnienie intelektualne. Obawa przed totalnością ideologiczną państwa demokratycznego staje się podstawą refleksji o propagandzie. Ellul dokonuje wyraźnego rozdzielenia ideologii od polityki. Ideologię odnosi do kultury i do propagandy socjologicznej, natomiast polityce przypisuje propagandę polityczną w wąskim rozumieniu, jednocześnie kulturę czyni prymarną wobec polityki (odwrócony koncept Arystotelesa przez Akwinatę).

Francuski badacz ujmuje propagandę socjologiczną jako wtórną socjalizację. Jest przerażony potęgą współczesnego państwa, które poprzez nowoczesną technikę (jak pisał — syjamską siostrę propagandy) otrzymuje lepsze narzędzia indoktrynacji obywateli, szczególnie rola przypada masowej prasie i środkom masowego komunikowania. Propaganda socjologiczna oddziałuje poprzez reklamę, film rozrywkowy (*commercial film*), wynalazki technologiczne (postęp techniki), edukację, ale także społeczne usługi, warunki pracy, wyposażenie domu. Wszystko może się więc stać propagandą socjologiczną³⁷, tym samym zawłaszcza kulturę i cywilizację.

Ellul stawia pytanie o indoktrynację społeczeństwa demokratycznego, zadaje pytanie, kto dokonuje indoktrynacji i odpowiada: sam człowiek w procesie samorzutnej enkulturacji i socjalizacji³⁸. Skuteczność zależy od sukcesów gospodarczych, jakości życia społecznego, atrakcyjności oferty kulturowej. Recesja i kryzysy podważają skuteczność propagandy socjologicznej, a sukcesy ją wzmacniają. Propaganda polityczna jest wtórna wobec propagandy socjologicznej, jej efektywność zależy od istniejącego stanu zadowolenia społeczeństwa³⁹. Oczywiście, politolog może się irytować intelektualnie na powyższe analizy, nie tylko ze względu na pułapkę argumentacji, uzależnienie sukcesu propagandowego od sukcesu cywilizacyjnego, który z kolei zależy od czynników decyzyjnych. Autor rozumie oczywiście intencje metodologiczne Ellula, wybitnego badacza. Niewątpliwie francuski socjolog wpisał się w dyskusję o stylu życia, którą zapoczątkował

³⁶ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 64.

³⁷ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 66.

³⁸ T. Sasińska-Klas, *Socjalizacja polityczna. Teorie, badania, ustalenia*, Kraków 1992.

³⁹ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 64–65.

R.E. Park, analizując *urban life of style* w USA jeszcze w początkach XX wieku⁴⁰. W Polsce problematyka stylu życia została podjęta przez socjologię i ekonomię, szczególnie w pracach A. Sicińskiego, ale także przez prasoznawstwo podejmujące zagadnienie czytelnictwa (S. Żółkiewski).

Ellul oczywiście ma świadomość znaczenia polityki i ideologii w kształtowaniu postaw i wartości, ale nie one są głównym zainteresowaniem badacza. Ciekawią go spontaniczne zachowania społeczne, pewien typ wolności jednostki na poziomie mezo i mikro. Francuski badacz sam siebie określa chrześcijańskim anarchistą, co można przełożyć na język doktryny politycznej jako antyetatysta, zwolennik słabego państwa i indywidualizmu, bliski idei pokoju społecznego anabaptystów, z którymi od lat 60. XX wieku podejmuje bliską współpracę.

Przywołując siatkę politologii, Ellula interesuje legitymizacja polityczna systemu politycznego. Prowadził badania w latach 50. i 60. XX wieku, gdy odczuwalne były jeszcze skutki nacjonalistycznych rewolucji totalitarnych, rewolucje lewicowe miały spore grono sympatyków, dokonała się kolejna rewolucja w Chinach (rewolucja kulturalna), Europa i Ameryka były zafascynowane rewolucją kubańską, nie tyle na poziomie politycznym, ale kulturowym. W cywilizacji zachodniej zaszła kulturowa zmiana zapoczątkowana przez młodzież. Rewolta dokonuje się zgodnie z kasandrycznymi opiniami Platona, od niezauważalnego politycznie przewrotu w muzyce⁴¹. W klimacie politycznym wyjątkowych lat 60. XX wieku Ellul stawiał pytanie o żywiołowe zachowania społeczne, które, przyczyniając się do legitymizowania systemów politycznych, decydują o kulturze politycznej społeczeństw.

Paradoks Ellula

Z koncepcją propagandy socjologicznej bezpośrednio wiąże się paradoks Ellula, diagnozujący wewnętrzną sprzeczność idei wolności słowa w systemie demokratycznym. Paradoks wskazuje na sprzeczność tkwiącą w głoszeniu idei wolności słowa (ekspresji) i jednocześnie ograniczaniu praktyki wolności słowa przez propagandę, korzystającą z dobrodziejstwa wolności słowa. Propaganda wyraźnie ogranicza wolność słowa przez dążenie do biernej akceptacji haseł przez odbiorców⁴². Propaganda staje się przemocą zawłaszczającą indywidualne opinie i oceny, narzuca jednolite sądy społeczeństwu. Między wzorem normatywnym a funkcjonalną praktyką dochodzi do wyraźnej sprzeczności.

Paradoks Ellula diagnozuje pewne zjawisko polityczne, charakterystyczne dla demokracji masowej. Francuski uczony wyraźnie wskazywał na „propagandę demokratyczną”⁴³, jednocześnie nie formułował ogólnych odniesień do idei demokracji. Kolejny raz

⁴⁰ B. Mikołajewska, *Zjawisko wspólnoty. Wybór tekstów*, New Haven 1999. Artykuł programowy Parka *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment* ukazał się w 1915 roku.

⁴¹ Platon, *Państwo*, Warszawa 1990.

⁴² J. Ellul, *Propaganda...*, s. 16.

⁴³ Pojęcie „propagandy demokratycznej” niesie ideologiczną dystynkcję, propaganda jest technologią a ideologia treścią.

można zauważyć inspiracje myślą Obywatela z Genewy, nie tylko w krytycznej ocenie cywilizacji, ale także w krytycznej ocenie demokracji przedstawicielskiej, sposobu wyrażania wolnej woli. Dostrzegalny jest także wpływ prawnika G.W.F. Hegla (*Zasady filozofii prawa*), Ellul jest wszak nie tylko socjologiem, ale i prawnikiem.

Przytacza on znaną opozycję między jednostką a społeczeństwem, jednostce przypisuje ideę wolności, natomiast społeczeństwu ideę przemocy, przywołując siatkę pojęciową współczesnej socjologii presji społecznej. Istotną różnicą do wcześniejszych rozważań myślicieli liberalnych oraz radykalno-demokratycznych jest odniesienie powyższych opinii nie tylko do cywilizacji (J.J. Rousseau), ale przede wszystkim do propagandy. Działania propagandowe nasilają się w okresie kampanii wyborczej, mają więc wpływ na elekcję władzy oraz przyczyniają się do wypaczania idei wolnego wyboru, poprzez stosowanie manipulacji na niespotykaną do tej pory skalę oraz poprzez stosowanie przemocy symbolicznej. Propaganda staje się więc ciemną stroną komunikowania politycznego, rewersem wolności słowa. Autor *Spółczesności technologicznej* odpowiedzialnym za ograniczenie wolności jednostki czyni zarówno cywilizację współczesną (technologię przemysłową), jak i propagandę — naukowe i technologiczne reprodukowanie stylów myślenia, ich postępującą uniformizację. Oto pojawienie się technologii propagandowej wywołuje zagrożenie dla wolności jednostki, które tkwi w samej idei wolności, dopuszczającej możliwość reprodukowania stylów myślenia, oczywiście demokratycznych, które przekraczając masę krytyczną stają się przemocą, narzuconą odpowiedzią polityczną. Ellul podejmuje zagadnienie konformizmu z perspektywy socjologicznej, biorąc pod lupę propagandę. Oto wolna elekcja, kanon demokratycznego myślenia zostaje zagrożony przez legalny mechanizm pozyskiwania głosów, instytucję kampanii wyborczej⁴⁴. Nawoływanie do poparcia danej partii politycznej, coraz bardziej rozbudowane technologicznie staje się zagrożeniem na dwóch poziomach: specjaliści — alienującego politykę od polityków i elektoratu oraz metody pozyskiwania głosów (instytucji kampanii) — propagandę, uniformizującą poglądy jednostek. Oczywiście, francuski badacz pomimo krytycyzmu wobec współczesnego społeczeństwa i cywilizacji nie postuluje cofnięcia procesów kulturowych. Formuluje raczej postulat większej podmiotowości politycznej społeczeństwa i emancypacji jednostki ze wszystkich ograniczeń narzuconych jej przez cywilizację. Polityka jest jedną z form rozwoju cywilizacyjnego. Represywność mechanizmów cywilizacji staje się przedmiotem jego analizy. Ellul wpisuje się w narastającą od lat 30. XX wieku dyskusję o zdradzie ideałów wolności przez same społeczeństwo, które ucieka od wolności. Głos w dyskusji autora *Propagandy* nie jest jednoznaczny i wyraźnie sprecyzowany, stanowi raczej myśl *in statu nascendi*. Warto przedstawić poszczególne wątki.

Zagadnieniem kluczowym dla propagandy jest określenie jednostkowego i masowego charakteru przekazu. Praca francuskiego badacza obraca się wokół określenia treści komunikatu — ile powinno się znaleźć w niej indywidualnego charakteru, a ile

⁴⁴ Kampania wyborcza nie jest instytucją demokratyczną, ale arystokratyczną, zapożyczoną przez republikanów u schyłku istnienia republiki rzymskiej, w dobie jej kryzysu, natomiast demokraci ateńscy odrzucili kampanię wyborczą na rzecz losowania. Zob. M. Nieć, *Kampania wyborcza — uwagi politologa o genezie idei*, „Rocznik Nauk Społecznych” 2012, t. 4, nr 3.

ogólnego przeświadczenia mas. Kierując propagandę do mas⁴⁵, trzeba, zdaniem Ellula, brać pod uwagę potrzeby jednostek, ich indywidualny charakter i różnorodność indywidualnych oczekiwań⁴⁶. Francuski uczony przeczuwa nadchodzącą zmianę, jeszcze nie potrafi jednoznacznie zdefiniować zachodzących procesów odmasowienia społeczeństwa, większego zróżnicowania społecznego i pogłębiania procesów stratyfikacji⁴⁷. Powyższe procesy społeczne staną się przedmiotem badań nauk społecznych w latach 60. XX wieku (R.K. Merton, R. Dahl, D. Easton, W. Wesołowski). Ellul szuka rozwiązania dosyć karkołomnego intelektualnie, ale zgodnego z dotychczasowym paradygmatem. Stawia pytanie nasuwające analogie do fizyki kwantowej: jak rozbić masowy przekaz propagandowy?

Odpowiedź intelektualna jest utrzymana w dotychczasowym paradygmacie, nie stanowi zaskoczenia, a także w przekonaniu autora niniejszej pracy nie jest interesująca poznawczo. Przekaz propagandowy powinien być kompozycją indywidualnych oczekiwań, jakąś uśrednioną odpowiedzią albo medianą oczekiwań. Propozycja Ellula jest teoretycznie chybiona, a praktycznie niemożliwa do realizacji w koncepcji propagandy masowej. Określenie agendy treści musi się sprowadzić w praktyce do ustalenia hierarchii wartości i dokonania wykluczeń, czyli działań na poziomie opłacalności politycznej⁴⁸. Zdania wskazujące na dialektyczne zależności tłumy i jednostki są tylko gramatycznie poprawne, ciekawymi konstrukcjami wybitnego uczonego. W idei tłumy, masy zawarta jest dezindywidualizacja, co podważa zasadność propozycji francuskiego socjologa. Wskazania Ellula można odnieść tylko do małych grup społecznych, koncepcja marketingowa skorzysta z intuicji i podpowiedzi autora *Propagandy*, chociaż nie przywołał personalnie Ellula.

Ellul podkreśla kluczowe dla socjologii założenie, że człowiek nie jest sam, ale zawsze w pewnej zbiorowości (grupie)⁴⁹. Owa relacja między jednostką a masą (w tłumaczeniu angielskim pracy *crowd*) staje się kluczowa dla propagandy, wymusza standaryzowanie przekazu, ma także wpływ na ujednolicanie postaw. W opinii francuskiego badacza w przekazie nie należy formułować zbyt szczegółowych propozycji, ponieważ pozyskanie zwolenników będzie utrudnione. Sugeruje, by komunikat propagandowy nie koncentrował się na szczegółach, ale formułował ogólne oczekiwania⁵⁰. Uogólnienie treści znosi indywidualne oczekiwania i tworzy konstrukcje w formie i treści znaczeniowo pojemne, zbliżając przekaz do ideologicznego przesłania. Tym samym masowa propaganda podtrzymuje znaczenie ideologii w kształtowaniu postaw. W opinii Ellula każda ideologia niesie zagrożenie totalistyczne ze względu na homogenizację postaw. Masowe pozyskiwanie zwolenników poprzez przekazy propagandowe, charakterystyczne dla

⁴⁵ Ellul często posługuje się określeniem tłum, ale w znaczeniu neutralnym, ilościowym, przypominającym ujęcie O. y Gasseta (*Bunt mas*), a nie G. Le Bon (*Psychologia tłumy*).

⁴⁶ J. Ellul, *Propaganda...*, s. 6.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 9.

⁴⁸ J. Ellul podkreśla oddziaływanie propagandy na grupy, a nie jednostki, *ibidem*, s. 15.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 7.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 6.

kampanii politycznych (społecznych) i wyborczych, w masowej demokracji staje się zatem zagrożeniem dla wolności.

W demokracji masowej ujawnia się w obszarze oddziaływań propagandy (masowego komunikowania⁵¹) sprzeczność między wolnością opinii i tożsamością jednostki a przemocą partii politycznych, które poprzez agitację i propagandę dążą do zawłaszczania postaw politycznych. Kampanie wyborcze i, szerzej, polityczna niosą zagrożenia dla idei wolności politycznej jednostki. Demokracja jako idea nawołuje do daleko idącej praktyki wolności. Wolność jednostkowa jest wyrażana w indywidualizmie jednostki, w akcentowaniu potrzeb i pragnień poszczególnych osób, w swobodnym wyrażaniu opinii i, co istotne, ich podtrzymywaniu. Dowolne kształtowanie opinii, bez ulegania przemocy ze strony aparatów ideologicznych partii politycznych, jest jednym z założeniem liberalnej demokracji niewyrażonym *expressis verbis* w teoretycznej enuncjacji, ale staje się kanonem praktyki demokratycznej. Jednocześnie, demokracja dopuszcza działalność ograniczającą indywidualną wolność, nie na poziomie programów politycznych, przez dopuszczenie poglądów negujących demokrację — prawo jest wystarczającym zabezpieczeniem — ale poprzez swobodną działalność propagandową partii politycznych. Oto, interesy partykularne, ideologicznie zdefiniowane uzyskują znaczną możliwość w państwie demokratycznym ograniczania wolności, nie wprost, ale pośrednio, poprzez narzucanie własnego stylu myślenia. Zagrożeniem dla demokracji nie jest antydemokratyczny styl myślenia, koncepcje polityczne będące na zewnątrz systemu, negujące go, na przykład nazizm, rasizm, ale siły wewnątrz systemu, oto technologie komunikacyjne partii politycznych niosą niebezpieczeństwo dla demokracji. Ellul wskazuje na propagandę, naukowo opracowaną i masowo powielającą ideologię, która staje się podstawą reprodukcji jednolitych postaw politycznych. Oto dokonuje się alienacja technologii w systemie demokratycznym, która ma polityczne konsekwencje, decyduje o ustanowieniu rządu politycznego, a tym samym polityce państwa. Anonimowe siły (dystynkcja alienacji) mogą zagrozić społeczeństwu demokratycznemu, mogą umożliwić podporządkowywanie umysłów — uważa chrześcijański anarchista, teolog i socjolog z Bordeaux. Powyżej zarysowana sprzeczność liberalnego państwa demokratycznego między wolnością do głoszenia własnych opinii a wolnością rywalizacji politycznej, wywierającą presję na wolnych politycznie obywateli nazywana jest paradoksem Ellula.

Podsumowanie

Ellul nie odrzuca demokracji jako propozycji politycznej, jedynie i aż wskazuje na zagrożenie wolności przez masową demokrację opartą na technologii masowego reprodukcji informacji i opinii przez środki masowego komunikowania oraz inne wynalazki techniki. Oto, propaganda polityczna, które Ellul przypisuje dystynkcję masowości, oraz masowa prasa (tzw. newsowa), ale głównie elektroniczne media masowego komuniko-

⁵¹ Pierwsza teoria masowego komunikowania jest teorią wszechmocy propagandy S. Tchakhoite, analizuje propagandę nazistowskiego państwa z próbą uogólnienia na każdy totalitarny reżim.

wania (radiofonia i telewizja), stają się zagrożeniem dla wolności i demokracji. Radiofonia wykazała swoją użyteczność w sukcesach propagandowych państw totalitarnych, obecnie także telewizja, jako kanał dla emisji przekazów masowej propagandy, staje się zagrożeniem dla wolności. Ellul odnosi swoje rozważania do USA, i łatwo się domyślić dlaczego — w pierwszych latach 60. XX wieku amerykańska telewizja jest bowiem najbardziej rozwinięta. Wyraźnie zaczyna postępować proces amerykańskiej kultury europejskiej i, szerzej, światowej. Istnieją zasadnicze różnice w ofercie programowej europejskiej telewizji publicznej i komercyjnej amerykańskiej telewizji, ale konsekwencje cywilizacyjne pozostają podobne.

Koniec lat 50. i początek lat 60. XX wieku dla rozwoju propagandy skutkuje w USA dwoma wydarzeniami, które będą miały konsekwencje ogólnocywilizacyjne. W kampanii prezydenckiej Ike'a wykorzystano po raz pierwszy telewizyjną reklamę polityczną w szerokim zakresie i to z powodzeniem⁵². Co prawda generał D. Eisenhower cieszył się dużą popularnością wśród społeczeństwa amerykańskiego, ale kampania wyraźnie przysporzyła mu kolejnych zwolenników. Drugim wydarzeniem medialnym była debata prezydencka Kennedy–Nixon, w której mało znany kongresmen wygrał z tak zwanym wyjadaczem politycznym. JFK wygrał debatę tylko w telewizji⁵³. Na scenie politycznej pojawiła się nowa siła polityczna, technologia telewizyjna. Dzięki zabiegom manipulacyjnym⁵⁴ rozstrzygnięcie zapadło dzięki efektywnemu wykorzystaniu technologii. Establishment USA przeżył wstrząs psychiczny i intelektualny, kolejna debata odbyła się dopiero po szesnastu lat, w 1976 roku, po medialnej aferze Watergate i „brudnej” wojnie w Wietnamie, gdy demokracja północno-amerykańska była wyraźnie osłabiona i potrzebowała nowej legitymizacji i „moralnie” silnego przywództwa (J. Carter). Niepokój elit nie zrodził się bez przyczyny, skoro *lipstic* rozstrzyga. Obawa przed demagogiem, jako uwodzicielem mas w demokracji medialnej ponownie powraca, współcześnie jednak przybiera maskę „aktora” politycznego. Zacierają się w amerykańskiej polityce granice między populizmem a retoryką demokratyczną⁵⁵.

⁵² S. Diamond, S. Bates, *The Spot. The Rise of Political Advertising on Television*, Cambridge, 1984, s. 93–112; por. B.I. Newman, *The Marketing of The President. Political Marketing as Campaign Strategy*, Thousand Oaks-London-New Delhi 1994. Debatę Kennedy–Nixon można zobaczyć na kanale You Tube (*The 1st Kennedy/Nixon Presidential Debate, part 1–4*, <http://www.youtube.com/watch?v> [dostęp: 17.06.2012]).

⁵³ W ocenie widzów i ekspertów JFK wygrał debatę w telewizji, w radiu był remis, S. Diamond, S. Bates, *The Spot*, s. 93–112. Por. *Scena polityczna i media: miraż sukcesu, ryzyko autoprezentacji*, red. E. Pietrzyk-Zieniewicz, Warszawa 2004 r., szczególnie tekst O. Annusewicz, także, *Kampania wyborcza: marketingowe aspekty komunikowania politycznego*, red. B. Dobek-Ostrowska, Wrocław 2005.

⁵⁴ W ówczesnej prasie szeroko komentowano wypowiedź, jakoby Kennedy wygrał wybory dzięki szmince, pojawił się nawet tytuł artykułu w jednym ze stanowych dzienników „Szminka wygrywa wybory”. Traktuję tego typu wypowiedzi jako czarny PR, na pograniczu anegdoty.

⁵⁵ Ujęcie populizmu jest wyraźnie różne w tradycji europejskiej i północno-amerykańskiej, w Ameryce populizm jest przyjętą i prawomocną retoryką polityczną, w Europie epitetem. Różnice wynikają, w przekonaniu autora, z innej tradycji politycznej Starego i Nowego Kontynentu, kultura arystokratyczna postfeudalnej Europy odrzuca populizm, podczas gdy plebejski egalitaryzm bez-korzeni dopuszcza postawę populistyczną. Por. D. Boorstin, *Amerykanie — fenomen demokracji*, Warszawa 1995, zob. także o populizmie, *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny, Y. Surel, Warszawa 2007.

Ellul prezentuje wrażliwość charakterystyczną dla francuskiej myśli filozoficznej i politycznej, która w omawianym czasie podejmuje zagadnienie zagrożenia dla demokracji znajdujące się wewnątrz niej samej. Kontynuuje dyskusję o wolności i demokracji, relacji wyjątkowo subtelnej intelektualnie, godnej największych mistrzów filozofii polityki we współczesności, relacji będącej francuską specjalnością intelektualną. Warto wskazać hasłowo tylko największych Mistrzów: Monteskiusz, J.J. Rousseau, D. Diderot, B. Constant, C. Levi-Strauss, J. Derrida, M. Foucault i E. Laclau. Również kino francuskie podjęło problematykę zagrożenia jednostki przez państwo, powstały niezwykle interesujące filmy z gatunku kryminału politycznego, kryminału gangsterskiego i komedii szpiegowskiej⁵⁶. Trzeba wskazać na kino jako ideologię kultury masowej adresowaną do apolitycznego obywatela (we współczesności sprzeczność dopuszczalna). W odczuciu autora problematyka zagrożenia jednostki przez państwo jest dyskusją o francuskiej przeszłości, poczynając od pytania o francuski absolutyzm, czasy napoleońskie i francuską kolaborację, ale także wynika z obaw i niepokojów o teraźniejszość Francji, Francji prezydentury Ch. de Gaulle, czasów walki z terroryzmem spod znaku OAS, wojny kolonialnej w Indochinach i Algierii. Autor *Społeczeństwa technologicznego* i *Propagandy* podejmuje zatem refleksję nad francuską umysłowością i duszą, którą ukazuje w uniwersalnym wymiarze światowym.

Praca Ellula powstała na początku rewolucji marketingowej⁵⁷, jeszcze nie nastąpiło odniesienie koncepcji ekonomicznej marketingu do polityki⁵⁸. Niewątpliwie ostrzeżenia dla demokracji kierowane przez Ellula, kolejnego intelektualistę występującego z ostrzeżeniem, zostały uwzględnione. Dyskusja wokół prac Ellula w Stanach Zjednoczonych wskazuje na jego znaczną recepcję. U zwolenników koncepcji *public relations* i marketingu politycznego, tezy francuskiego intelektualisty znalazły szersze doktrynalne uzasadnienie. Zagrożenia demokracji medialnej były realne: homogenizacja kultury i uniformizacja umysłów politycznych.

Obawy Ellula stały się nieaktualne wraz z rewolucją marketingową. Dla sceptyków i krytyków rewolucji marketingowej paradoks Ellula wskazuje dlaczego do rewolucji komunikacyjnej musiało dojść. W innym przypadku żylibyśmy w totalistycznym uścisku rzeczywistości i oczekiwaniu na utopię wolności, może oczekując na Godota. Aktualność paradoksu Ellula polega na wskazaniu zagrożenia, które niesie propaganda złączona z nowoczesną technologią przemysłową. Ponadto, paradoks pośrednio dowodzi istoty dobrze podjętej zmiany marketingowej, przynajmniej jej kierunku.

Obawy Ellula zostały dostrzeżone przez francuską klasę polityczną i intelektualną, przekazy propagandowe zniknęły z ekranów telewizyjnych, wymuszono debatę polityczną. W Polsce pojawiają się podobnie sugestie dotyczące ograniczenia reklam poli-

⁵⁶ Szczególnie filmy z udziałem J. Gabina, J.-L. Trintignanta, A. Delona, Y. Montanda i P. Richarda. Wymieńmy tylko film, będący klasykiem gatunku — *Konformistę* w reżyserii B. Bertolucciego i cykl komedii o „tajemniczym blondynie” w reżyserii Y. Roberta.

⁵⁷ R.J. Keith, *The marketing revolution*, [w:] *The Great Writings in Marketing*, red. H.A. Thompson, Tulsa 1977.

⁵⁸ Ph. Kotler, S.J. Levy, *Broadening the concept of marketing*, „Journal of Marketing” 33, 1969; także, Ph. Kotler, *A generic concept of marketing*, „Journal of Marketing” 36, 1972, nr 4.

tycznych w telewizji, a najlepiej ich wyeliminowania. Zastąpienie reklam telewizyjnych debatami i dyskusjami politycznymi może być pierwszym krokiem w pożądanym kierunku.

Bibliografia

- Barthes R., *Mitologie*, Warszawa 2000.
- Boorstin D., *Amerykanie — fenomen demokracji*, Warszawa 1995.
- Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny, Y. Surel, Warszawa 2007.
- Diamond S., Bates S., *The Spot. The Rise of Political Advertising on Television*, Cambridge 1984.
- Dobek-Ostrowska B., *Kampania wyborcza: marketingowe aspekty komunikowania politycznego*, Wrocław 2005.
- Ellul J., *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, New York 1965.
- Ellul J., *Technological Society*, New York 1964.
- Encyklopedia Britannica*, edycja polska, t. 10, Poznań 1999.
- Encyclopedia Britannica. Macropedia*, t. 4, 26, Chicago, Auchland, Geneva, London, Madrid, Manila, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Tokyo, Toronto 1990.
- Goban-Klas T., *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005.
- Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. M. Gordon, Warszawa 2005.
- Held D., *Modele demokracji*, Kraków 2010.
- Innis H., *The Bias of Communication*, Toronto-Buffalo-London 2003.
- Janowski J., *Cybernetyka prawa. Współczesne problemy filozofii i informatyki prawa*, Warszawa 2012.
- Keith R.J., *The marketing revolution*, [w:] *The Great Writings in Marketing*, red. H.A. Thompson, Tulsa 1977.
- Kornhauser W., *The Politics of Mass Society*, Illinois 1959.
- Kotler Ph., Levy S.J., *Broadening the concept of marketing*, „Journal of Marketing” 33, 1969.
- Kotler Ph., *A Generic concept of marketing*, „Journal of Marketing” 36, 1972, nr 4.
- McLuhan M., *Wybór pism*, Warszawa 1975.
- Michalczyk S., *Spółczesność medialna. Studia z teorii komunikowania masowego*, Katowice 2008.
- Mikołajewska B., *Zjawisko wspólnoty. Wybór tekstów*, New Haven 1999.
- Mrozowski M., *Propaganda socjologiczna*, „Przekazy i Opinie” 1982, nr 4.
- Newman B.I., *The Marketing of The President. Political Marketing as Campaign Strategy*, Thousand Oaks-London-New Delhi 1994.
- Nieć M., *Kampania wyborcza — uwagi politologa o genezie idei*, „Rocznik Nauk Społecznych” 4, 2012, nr 3.
- Nieć M., *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Warszawa 2013.
- Nieć M., *Komunikowanie polityczne w społeczeństwie przed-masowym*, Warszawa 2011.
- Ortega y Gasset J., *Rozmyślenia o technice*, [w:] Ortega y Gasset J., *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, Warszawa 1982.
- Scena polityczna i media: miraż sukcesu, ryzyko autoprezentacji*, red. E. Pietrzyk-Zieniewicz, Warszawa 2004.
- Platon, *Państwo*, Warszawa 1990.
- Sasińska-Klas T., *Socjalizacja polityczna. Teorie, badania, ustalenia*, Kraków 1992.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1983.

Źródła internetowe

International Jacques Ellul Society, <http://ellul.org>

Jacques Ellul, <http://en.wikipedia.org>

The 1st Kennedy/Nixon Presidential Debate, part 1–4, <http://www.youtube.com/watch?v>

Between liberty and violence of word. Ellul's paradox

Keywords: sociological propaganda, socialization, biography of Ellul, mass culture

Summary

Jacques Ellul (1912–1994) is a famous French sociologist (Protestant philosopher and political thinker too), who is a well-know in the world, whereas in Poland his works are infamous. He researched various kinds of propaganda and mass communication (political and sociological propaganda, publicity, agitation, socialization). As a political thinker, he wrote *Technological Society* and other works about the risk of a modern technology for a man as well as about alienation. In the first part of the article, I present his intellectual biography, in the second part, I analyze the crisis of modern democracy. In Ellul's opinion, mass democracy is in a trap of the liberty of word, liberty is dangerous for democracy. In the article I try to explain why.